

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовані методи дослідження селянської генеалогії, що їх використовують російські дослідники протягом останніх років. Зокрема увага автора звернута на питання організації роботи у цій галузі і проблему викладення отриманих результатів. Підтверджується орієнтація російських дослідників на досягнення західноєвропейських історичних шкіл.

Вивчення і вдосконалення методів генеалогії, як і ряду інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (таких як джерелознавство, геральдика, просопографія, біографістика та ін.) нині стали одним із актуальних напрямів роботи істориків. Причиною цього є ряд моментів. Серед них і перенесення епіцентру силового поля дослідів від загальних, політичних та економічних проблем (того, що іноді називають макроісторією), до власне соціальної історії, яка не може не враховувати візії минулого, «баченого знизу». Відтак, у фокусі студій з'являється конкретна людина з її щоденними клопотами та побутом, психологією та ментальністю¹.

Зміна об'єкту історичних розвідок гостро ставить проблему застосування нових методів досліджень, шляхів пошуку та систематизації інформації.

Важливість розв'язання цих проблем на високому академічному рівні актуалізував у кінці XIX – на початку XX ст. французький літературознавець і філософ Анрі Берр (1863 – 1954). Його концепція полягала у інтеграції історії з іншими науками та їхніми методами².

Такі ідеї набули розвитку в методології засновників Школи

Анналів М.Блока (1886 – 1944) та Л. Февра (1878 – 1956)³. Зокрема, М.Блок визначив об'єктом і предметом історії людину в соціумі. Щоб зрозуміти особу в історії, наголошував учений, слід комплексно вивчати усі сторони її життя. Уможлиблюється це лише з допомогою залучення методів інших наук про людину і суспільство⁴.

Таке дієписання покликане дати об'ємну картину життя соціуму на багатьох його рівнях, пов'язати діалог із людьми минулого, побачити історичну дійсність їхніми очима.

Продовжив традиції Школи ідеєю створення інтегральної історії людини Ф.Бродель⁵. При побудові загального підходу до історії і суспільства вчений опирався на досягнення багатьох сучасних наук, але, в першу чергу, соціології, антропології, географії, психології. Людина за Ф.Броделем, є центром і змістом всього історичного і соціального розвитку⁶.

Ідеї західної історіографії почали давати паростки у пострадянській науці щойно на початку 90-х рр. ХХ ст. У центрі уваги озброєних новими методами вчених постають питання комплексної демографії, історії колективної свідомості, психології різних соціальних груп, реконструкції систем родинних зв'язків умов життя та побуту людей. У цьому ряду закономірним є і звернення до генеалогії як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає соціально-родові зв'язки людини⁷.

Російська історіографія за останні десятиліття у цій царині досягла чималих успіхів, про що ми вже писали⁸. Тепер спробуємо зупинитись на методологічному інструментарії цих студій.

Одним із відомих теоретиків російської генеалогії та селянської зокрема, є петербурзький історик М.Тарасов-Борисенко. Вчений вважає актуальним у генеалогічних пошуках залучення методів біологічних та спеціальних природничих наук. Адже генетичний аналіз, підкреслює він, антропологічні методи, математичне моделювання та найновіші інформаційні технології здатні представити результати та висновки, які неможливо зробити лише на основі гуманітарних дисциплін⁹.

Першочерговим завданням дослідження селянського роду М.Тарасов-Борисенко вважає викладення у необхідній по-

слідовності переліку осіб, належних до певної династії. При цьому необхідно встановити міжпоколінні родинні зв'язки¹⁰. Актуальність і складність саме цього завдання пояснюється тим, що у Росії до середини XIX ст. близько 3/4 селян не мали прізвищ, а називалися лише по-батькові¹¹. Натомість можемо зазначити, що у більшості українських посполитих стали прізвищеві назви чітко простежуються вже у XVIII ст.

Іншим важливим завданням на думку М. Тарасова-Борисенка є визначення дат народжень, шлюбів, смертей осіб, а також місць проживання, їхніх занять, інших біографічних фактів.

Наступний етап – аналіз цих даних¹². За видовою ознакою родослівний аналіз російський історик умовно розподіляє на кількісний, якісний та історико-логічний.

Кількісний аналіз передбачає підрахунок осіб по сім'ям.

Якісний – визначає ряд демографічних показників досліджуваних родів та виявлення своєрідних для даних генерацій рис і особливостей.

Історико-логічний аналіз окреслить положення, місце та роль осіб в умовах історії залюднення тих чи інших місць проживання¹³. Наголос на цьому моменті пояснюється географією дослідження – у межах підданих активному міграційному заселенню регіонів Сибіру. Логічно припустити, що подібний аналіз на територіях зі сталим населенням (наприклад, України) носив би інший характер.

Далі М.Тарасов-Борисенко визначає послідовність етапів процесу реконструкції родоводів: 1) облік родичів; 2) вироблення теоретичної моделі дослідження; 3) пошук, збір та фіксація спеціальної інформації; 4) систематизація зібраного матеріалу; 5) коректування теоретичної моделі; 6) підсумкові описи¹⁴.

Щоправда, існують і інші погляди на черговість дій у родознавчій роботі. Наприклад, авторитетний спеціаліст у галузі селянської генеалогії, М.Прохоров виділяє чотири її етапи: а) відбір джерел; б) складення анкет-карток на родину; в) систематизація карток; г) складання родослівників (у вигляді таблиць, схем).¹⁵

Матеріали родослівного досьє слід розміщувати у особливих

конвертах, окремих папках, картотеках, електронних базах.

Методичним прийомом конкретизації загальних відомостей, проміжною сходинкою між генеалогічним досьє та родослівною схемою, є генеалогічна картка. Існують різні її види¹⁶.

Зібравши та систематизувавши інформацію в такому вигляді, дослідник отримує підґрунтя для побудови родослівних дерев, схем та ін. різновидів генеалогічного обліку. Важливими тут видаються символи, за допомогою яких здійснюється схематичне зображення окремих осіб, зв'язків між ними, подій etc.

Тарасов-Борисенко пропонує наступну систему знаків:

□, ◇ – особи чоловічої та жіночої статі.

P., • – факт народження

<, > – раніше, пізніше якоїсь дати

? – невідомі або ж сумнівні відомості

† – помер (ла)

N – невідоме ім'я

= – шлюбний зв'язок

– там само.¹⁷

У загальноприйнятих схемах прямі родинні зв'язки показують вертикальними лініями, бічні – горизонтальними, шлюбні – двома короткими лініями, а штучні родинні стосунки – пунктиром.

М.Тарасов-Борисенко зупиняється також і на способі віднайдення генеалогічної інформації. Насамперед історик наголошує на потребі опитування представників найближчого родинного і не родинного оточення, ознайомлення з домашніми архівами. Паралельно слід вивчити спеціальну та допоміжну літературу по історії місць проживання представників роду. Далі належить опрацьовувати відомості з архівних фондів.

Історик визначає головну особливість пошуків із вказаного напрямку, – у відсутності, як правило, особових фондів по родослівній історії селянства¹⁸.

Особливе місце М.Тарасов-Борисенко у методичній практиці генеалога приділяє необхідності оволодіння комп'ютерним способом отримання інформації¹⁹. Він наводить координати генеалогічних баз даних у Російській Федерації, США, Франції, Німеччини.

Слід зазначити, що російські науковці уважно відслідковують нові напрямки родознавчих досліджень у різних країнах і, зокрема, поширення інформаційних технологій у цій галузі. Наприклад, Л.А.Бикова підготувала анотований довідник «Генеалогічні інформаційні системи США», у якому вперше в Росії систематизувала відомості про урядові програми з організації генеалогічної інформації, вказала на іменні покажчики по усім документам зі всіх архівів США, подала поштові і електронні адреси банків даних, ознайомила з громадськими генеалогічними об'єднаннями, видавцями і бібліотеками цієї країни²⁰.

Як зазначалося, проблему методів генеалогічних студій селянських родів вивчав М.Прохоров²¹. Історик розділив процес родознавчих досліджень на 4 етапи: 1) виявлення та відбір джерел генеалогічного характеру; 2) складання анкети-картки (сімейного бланку, іменної картки); 3) систематизація та ідентифікація відомостей із анкет-карток по відповідним селянським сім'ям; 4) зіставлення родослівних селян по окремим видам (у формі таблиць, схем, поколінних розписів і т.д.).

Отже, головною методичною основою генеалогічної роботи М.Прохоров бачить укладання спеціальної іменної картотеки. Окрема картка-анкета цього своєрідного банку даних має містити інформацію по конкретній селянській сім'ї, яка отримана із джерел відповідних переписів населення та матеріалів церковного обліку. Формуляр картки може включати такі відомості, як місце проживання родини (назва населеного пункту, стану, волості, повіту, губернії), ім'я, по-батькові, прізвище власника маєтку (якщо він був поміщицький), категорія селян (економічні, удільні, державні, поміщицькі і т.д.), ім'я, по-батькові, прізвище (якщо зазначене) та вік домогосподаря, імена, по-батькові та вік родичів глави сім'ї по прямій та боковій лініям родичів, зміни у складі сім'ї (смерть, народження, втеча, рекрутство, переселення, заслання, переведення у дворові, одруження і т.д.). На картки заносяться і допоміжні відомості – вид джерела, дата його укладання, місце зберігання (назва архіву, номер фонду, справи, аркуші) або титул публікації. У результаті такої роботи можуть бути підготовлені іменні анкети-картки за основни-

ми комплексами масових джерел: переписних книг, ревізійних списків, сповідних відомостей.

Наступний етап дослідження, за М.Прохоровим, пов'язаний із укладанням родоводів. У хронологічній послідовності проведених переписів населення слід згрупувати іменні картки у порядку черговості сімей та здійснювати їх систематизацію. Ефективність ведення іменних карток полягає у можливості у будь-якому порядку (від батьків до дітей та навпаки) прослідкувати за встановленням та розвитком родинних зв'язків із покоління в покоління.

При ідентифікації відомостей іменних карток селян дослідник може зіткнутися із труднощами джерелознавчого та генеалогічного порядку. Насамперед це пов'язано із відсутністю у селян Росії усталених прізвищ. Традиційно у переписних книгах, ревізських списках та сповідних відомостях інформація про селян обмежувалась його ім'ям та ім'ям його батька. При відсутності прізвища точно встановити систему родинного зв'язку досить важко. Тим не менше, зазначення імені й по-батькові глави сім'ї та його віку дає можливість пов'язати його з попереднім поколінням. При цьому слід враховувати, що нерідко віковий показник у документах є не достовірним, так як селяни не завжди точно вказували свій вік. Особливо хибують ревізійні списки, оскільки вони були документальною підставою для здійснення рекрутського набору. Прагнучи уникнути останнього, селяни додавали або віднімали свої роки. Натомість матеріали церковного обліку населення – в першу чергу метричні книги, містять найбільш точні вікові дані.

Аналізуючи питання ідентифікації окремих осіб, М.Прохоров наголошує на повторюваності однакових імен. Як правило, у багатьох джерелах (ревізійних списках, інвентарях тощо) при описі селянських сімей напроти однакових імен наводились пояснення. Такі уточнення обов'язково слід фіксувати в іменних анкетах-картках, аби уникнути плутанини при ідентифікації різних гілок та поколінь того чи іншого роду.

Певні ускладнення можуть також викликати описи сімей, де були відсутні відомості щодо імені померлого чоловіка. У окремих випадках такі проблеми можна вирішувати шляхом пере-

хресного співставлення інформації, яка міститься у попередніх або наступних переписах.

До ХХ ст. російські селяни продовжували жити великими патріархальними родинами, що налічували по кілька поколінь і могли об'єднувати дорослих братів зі своїми сім'ями. Зазначення у такому випадку імені по-батькові племінників дозволяє відновити ім'я померлого або вибулого по якимось причинах брата у сім'ї.

Результати здійсненої родознавчої роботи повинні бути викладені у доступній і зрозумілій формі. Відтак, вирішальним етапом є оформлення селянських родослівних за визначеними видами і типами.

Видовий склад селянських родослівних зазвичай представлений у формі таблиць (ступеневі та поколінні розписи), схем та нарисів. По своєму складу родослівні поділяються на чоловічі та змішані²². Вибір того чи іншого варіанту реконструкції родослівних залежить від мети дослідження, а також від складу та змісту джерел.

Виходячи із аналізу генеалогічних розвідок, дослідники переважно зосереджуються на таких формах селянських родоводів, як схема чи нарис²³. Традиційно генеалогічні схеми поділяються на два основні види – низхідні і висхідні.

Перші з них походять від широковідомого зображення родової таблиці у формі дерева (російські автори наголошують на обов'язковому дотриманні терміну «дерево», аж ніяк не «дерево»). У «корінні» такої схеми вміщується пращур – родоначальник, на стовбурі, гілках і листочках розташовуються імена або портрети нащадків. Інколи низхідні родові таблиці порівнюють із пірамідою, вершина якої – першопредок, а основа – остання генерація його нащадків.

Висхідні таблиці збудовані за протилежним принципом. Укладалися вони за необхідності довести своє шляхетне походження, а ще частіше – при укладанні шлюбу. Суворі церковні правила не допускали до подружжя осіб, які перебували у певному родинному зв'язку. Саме тут у нагоді ставала таблиця, у якій фіксувалися предки конкретної людини.

Сьогодні така форма запису родоводу також є актуальнішою, оскільки сучасних укладачів переважно цікавить не походження від певної особи, а з'ясування максимально широкого кола пращурів.

Складнішими для сприйняття, але більш інформативними є поколінні розписи²⁴. Саме вони дозволяють з'ясувати весь процес формування тієї чи іншої сім'ї. При такій методі зберігається весь об'єм необхідної генеалогічної інформації, яка дає можливість підготувати будь-які інші види родоводів.

У основу побудови поколінних розписів селянських родів можуть бути закладені розроблені в генеалогії принципи. Зокрема, при написанні низхідних родослівних засновнику роду присвоюється номер «0» або «1». Його діти отримують номер батька із додаванням власного номеру (в порядку народження). Повторні шлюби позначаються літерами латинської абетки. У розпису наводяться також відомості про дружин/чоловіків, але без наділення поколінного номера. Останні позначаються римськими цифрами. Кількість цифр у номері кожної особи, зазначає М. Прохоров, вказує покоління, до якого та належить. Нумерація поколінного розпису може бути представлена і в більш спрощеній формі: перед кожним іменем даного роду ставиться порядковий номер, а в дужках зазначається номер батька²⁵.

Доцільно будь-який вид родоводів селян, включаючи текстовий опис, супроводжувати передмовою, у якій повинна бути дана лаконічна характеристика еволюції розвитку даного роду. Публікація родослівної може супроводжуватися певними поясненнями (зокрема це стосується схем і таблиць), уточнюючим біографічними вітками конкретної особи. Обов'язковими елементами родослівних повинні стати посилання на використані джерела.

Саме ці принципи застосовані при укладанні ряду селянських генеалогічних розписів, поданих у фундаментальному збірнику «Уральська родослівна книга»²⁶. Тут вміщені генеалогічні таблиці, сімейні нариси і поколінні розписи Безсонових, Вараксіних, Воробйових, Жданових, Козіциних, Белоносових, Мосіних, Сосновських, Худоярових, Трофімових та інших великих уральських родів. Деякі з цих родоводів сягають XV і навіть

XIV століть. У збірнику використана різна форма подання матеріалу – від коротких переліків нащадків-чоловіків до детального висвітлення усіх родинних ліній. Застосовані й альтернативні системи нумерації у родоводах.

Методика роботи місцевих генеалогів розкривається у вміщених у цьому виданні нарисах М.Ю.Єлькіна «*Уральська генеалогія: від ідеї до реалізації*» та А.Г.Мосіна «*Родова пам'ять: чотири роки роботи за програмою*». Зокрема, автори обох текстів визначають своєю основною метою досягнення доступності інформації про своїх предків для усіх бажаючих. У межах реалізації цієї цілі особливо гострою стає проблема публікації джерел та створення відповідних комп'ютерних баз даних.

Свідченням цієї роботи є створення списків окремих прізвищ за регіонами²⁷, розроблення родослівних словників.

Цікаво, що попри традиційне уявлення про генеалогічну роботу як переважно локальну та індивідуальну, російські вчені здійснюють і масштабні дослідження. Наприклад, співробітник Омського університету Л.Б.Герасимова (останні публікації під прізвищем Гегельман) у своїй статті²⁸ вказує на проведення з 1980-х до наших днів учасниками етнографічних експедицій Омського державного університету в Муромцевському і Большереченському районах Омської області широких генеалогічних опитувань. Отримані результати крім родознавчого та демографічного значення використовуються і у етно-культурних дослідженнях.

Разом з тим, генеалогія є однією з найбільш практичних історичних наук. Результати її досліджень використовуються дуже широким колом фахівців і аматорів. Саме тому одним із провідних напрямків розвитку генеалогічної методології є джерелознавча робота. Діапазон праць у цій царині надзвичайно широкий – від узагальнюючих показників різних видів джерел²⁹ до досліджень окремих їх видів³⁰ та практичних рекомендацій щодо роботи з останніми³¹.

Виходячи, в першу чергу, з прикладного досвіду роботи над своїм родоводом, автор однієї з таких робіт – М.Б. Петриченко пропонує власну систему організації дослідницької роботи:

3. Блок М. Апология истории или Ремесло историка.– М., 1973;
Февр Л. Бои за историю. – М., 1991.
4. Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 166.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. – К., 1995. – Т.1.
6. Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 196-197.
7. Тарасов-Борисенко М. Ареал генеалогии русских крестьян: проблемы и опыт микроисследований (по материалам Тобольского и Тарского уездов кон. XVI-нач. XX в.). – СПб. 2001. – С. 3; Методологические аспекты генеалогии русского крестьянства (Европейский Север и Северо-Запад России) // Петербурю чтения – 97. Петербург и Россия. – СПб., 1997.
8. Легун Ю. Питання селянської генеалогії в дослідженнях російських істориків (1785-2001) // Вісн. Київ. нац. уні-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 68. – С. 41-43.
9. Тарасов-Борисенко М. Назв. праця. – С. 38.
10. Тарасов-Борисенко М. В. Назв. праця. – С. 46.
11. Троицкая И.А. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы) : Дис. ... канд. экон. наук. – М., 1995. – С.53.
12. Тарасов-Борисенко М. В. Назв. праця. – С. 46.
13. Там само. – С. 47.
14. Там само. – С. 54.
15. Прохоров М. О методах реконструкций и изучения родословных крестьян России XVII – середины XIX в. (по материалам Покровско-Кунцевской вотчины Нарышкиных) // Историческая генеалогия.– Екатеринбург-Париж, 1994.– Вып. 4.
16. Тарасов-Борисенко М. В. Назв. праця. – С. 55.
17. Там само. – С. 56-57.
18. Там само. – С. 61-63.
19. Там само. – С. 120-128.
20. Быкова Л.А. Генеалогические информационные системы США. Аннотированный справочник. – СПб., 2000. – 113 с.
21. Прохоров М. О Методике состояния крестьянских родословных // Летопись историко-родословного общества в Москве. – М., 1997. – Вып. 4-5. – С. 26-132; Його ж: О методах реконструкции и изучения родослов-

ных крестьян России XVII – серед. XIX вв. (по материалам Покровско-Кунцевской вотчины Нарышкиных) // Историческая генеалогия. Екатеринбург, 1994. – № 4. – С. 60-67; Його ж: Генеалогия крестьян в отечественной историографии. – Екатеринбург, 1995. – № 6. – С. 63.

22. Петрова О.О развитии генеалогической методики // Исследования по источниковедению истории СССР. Дооктябрьский период. – М., 1988; Дмитриева О. Генеалогия // Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.

23. Напр. Ступников А. Родословные. – Киров, 1989.

24. Кобеко Д. Крестьянская ветвь рода Строгановых // Известие Русского генеалогического общества. – СПб, 1907. – Вып. 3; Громыко М. Социально-экономические аспекты изучения генеалогии непривилегированных сословий феодальной России // История и генеалогия. – М., 1977.

25. Див. також: Соболева Н. Некоторые аспекты методики генеалогических исследований в современной французской литературе // История и генеалогия. – М., 1977. – С. 274-286; Дмитриева О. Генеалогия – С. 6-39; Аксёнов А. Генеалогия московского купечества XVIII в. – М., 1988. – С. 161-177; Нарбут А. Из опыта работы с генеалогическими источниками // Наш радовод. – Гродно, 1993. – Кн.1. – Ч.1. – С. 80-90.

26. Уральская родословная книга. Крестьянские фамилии. – Екатеринбург, 2000. – 400с.

27. Там само. – Приложение 1. Фамилии жителей Камышовского уезда. – С.22-25.

28. Л. Б. Герасимова. Генеалогии русских крестьян среднего Прииртышья как этнографический источник // Русские старожилы. Материалы III-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». – Тобольск; Омск, 2000. – С. 277-279.

29. Романова С. Н., Глуховская И. И. Указатель видов документов, содержащих генеалогическую информацию (XVI в. – 1917 г.) // Вест. архивиста. – № 46 – 50 (1998 – 1999 гг.).

30. Романова С. Генеалогическая информация о браке и разводе в архивных документах 18-20 вв. // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Докл. и тезисы выступ. на 2-й Всероссийск. конф. (М., 12-13 февраля 1997 г.). – М., 1997. – С. 310-311.

31. Петриченко М.Б. Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных (на примере документов, использовавшихся при составлении генеалогии Абросимовых и Петриченко). – СПб., 2001. – 44 с.

32. Папушин А. Род, или как самому составить родословное древо // Семья. – 1991. – № 21; Онучин А.Н. Твое родословное древо. Практическое пособие по составлению родословной. – Пермь, 1992.

33. Благово Н.В. Советы начинающему генеалогу // Сплетались времена, сплетались страны. – СПб., 2002. – Вып. 10. – С. 103-114.

34. Парфенова В. История клана Парфёновых за 160 лет // Первые тюменские родословные чтения. Мат. и тезисы докл. научно-практ. конф. – Тюмень, 2001. – С. 139-141; Бронников И. С чего я начал свою родословную // Кольский родословец. Альманах Мурманского родословного общества. – Мурманск, 2000. – С. 7-14; Рыжик Л. Первоначальное исследование нашей родословной // Там же. – С. 26-30; Палкин С. Фамилия наша Палкины (наброски к истории рода на фоне истории страны) // Первые Тюменские родословные... – С. 43-47; Бокк А. Моя родословная // Там же. – С. 65-67; Поспелов В. Крестьянские семьи крепили своим единством // Там же. – С. 69-72; Рыков Д. История семьи Рыковых // Там же. – С. 73-74; Мерковский В.Г. Родословные перекрестки: крестьяне, мещане, купцы, казаки и дворяне. – СПб., 2001. – 335 с.

Yuryi Lehun

METHODS OF INVESTIGATION FARMERS' GENEALOGY IN RUSSIAN HISTORY

In our article we analyzed methods of investigation of farmers' genealogy which had been applied by Russian historians during last years. Particularly, author paid special attention to the questions of work organizing in this sphere as well as problems of description of the results he got. It is proved that Russian researches based in their investigations on the results of Western European historical schools.

